

Radboud University

A Witch by any other name

Heksenjachten in de Lage Landen, Duitsland en Engeland
vergeleken

(9365 woorden)

Onder begeleiding van dr. B. Roest	Iris Hulzebos, S1105021
Bachelorscriptie Geschiedenis	15 Augustus 2025

Met dank aan...

Mijn ouders, die mij leerden mijn doelen voor ogen te houden, en nooit los te laten waar ik enthousiast van word,

Mijn zusje, die de nodige zware avonden met mij heeft doorleefd en die mij leerde wat oneindige steun betekent,

Bo, waarmee ik door dik en dun de afgelopen drie jaar op de Radboud heb mogen spenderen en die mij vanaf dag een leerde om altijd kritisch te zijn,

Anne & Britney, die eindeloos hebben geluisterd naar de ongecoördineerde verhalen die ik vertel,

Loki & Sage, ze hebben verder niet zoveel gedaan, maar by god wat zijn ze leuk,

En mijn lieve Cupido, die mij ondanks alles toch emotioneel en mentaal stabiel heeft weten te houden.

Inhoud

1. Inleiding.....	4
1.1 Introductie.....	4
1.2 Historische context.....	4
1.3 Onderzoeksvraag.....	5
1.4 Structuur	5
1.5 Methode.....	6
2. Status questionis	8
3. Theoretisch kader.....	10
3.1 Kenmerken	10
3.2 Angst, bijgeloof en macht	10
3.3 Religieuze hervormingen.....	11
3.4 Rechtspraak en veroordeling	11
4. Nederlandse heksenvervolgingen	12
4.1 Kenmerken	12
4.2 Angst, bijgeloof en macht	12
4.3 Religieuze hervormingen.....	13
4.4 Rechtspraak.....	14
5. Engelse heksenvervolgingen	15
5.1 Kenmerken	15
5.2 Angst, bijgeloof en macht	15
5.3 Religieuze hervormingen.....	16
5.4 Rechtspraak.....	17
6. Duitse heksenvervolgingen	18
6.1 Kenmerken	18
6.2 Angst, bijgeloof en macht	18
6.3 Religieuze hervormingen.....	19
6.4 Rechtspraak.....	20
7. Vergelijkende analyse	21
7.1 Kenmerken	21
7.2 Angst, bijgeloof en macht	21
7.3 Religieuze hervormingen.....	21
7.4 Rechtspraak.....	21
8. Conclusie	23
9. Bibliografie	24

1. Inleiding

1.1 Introductie

De heksenvervolgingen die Europa tussen de vijftiende en achttiende eeuw in hun greep hielden, behoren tot de meest ingrijpende en complexe verschijnselen uit de vroegmoderne geschiedenis. Hoewel ze tegenwoordig vaak worden verbeeld in films, televisieseries en videogames, zoals *The Witch of The Chilling Adventures of Sabrina*, en daarmee onderdeel zijn geworden van populaire cultuur, is die representatie doorgaans sterk gedramatiseerd en historisch vereenvoudigd. Moderne media combineren uiteenlopende elementen tot één herkenbaar, maar gefictionaliseerd beeld van “de” heksenjacht, waardoor regionale verschillen en historische nuances naar de achtergrond verdwijnen.

Een systematische vergelijking van de heksenvervolgingen in verschillende regio's laat echter zien dat er geen sprake was van één uniform fenomeen. Achter de ogenschijnlijk gedeelde angst voor hekserij gaan uiteenlopende sociale, religieuze, politieke en juridische contexten schuil. Dit onderzoek richt zich op drie gebieden met duidelijk contrasterende patronen: de Nederlanden, Duitsland en Engeland. Elk van deze regio's kende niet alleen een eigen schaal en intensiteit van vervolging, maar ook specifieke lokale omstandigheden die de aard en duur ervan bepaalden.

Door deze drie contexten in samenhang te bestuderen, wordt zichtbaar hoe factoren als bestuurlijke organisatie, religieuze dynamiek, culturele opvattingen over magie en juridische procedures het verloop van de heksenjachten hebben gevormd. Deze vergelijking biedt zo niet alleen een beter begrip van de vervolgingen zelf, maar ook van de bredere structuren en spanningen in de vroegmoderne Europese samenleving.

De woorden die mij in eerste instantie richting dit onderwerp, en specifiek de werkwijze voor deze scriptie hebben geleid, waren die van Professor Suzanna Lipscomb. In de podcast *After Dark* stelt zij het volgende als haar gevraagd wordt naar deze herbeleving van hekserij in de moderne tijd: *“Because to think that witch-crafting is making a comeback, you have to believe it was around in the first place. And my sense is that most of these people in the past, there are exceptions that we've talked about, but the vast majority of them were falsely accused. So the contrast to witches today and witches in the past is that witches today practice magic, and witches in the past didn't.”*¹ Haar denkwijze zet voor mij aan om een poging te doen om meer van dit soort opvattingen toe te lichten, en te corrigeren waar mogelijk.

1.2 Historische context

De vroegmoderne tijd kent tussen 1450 en 1750 een schijnbaar massale vervolging van mannen en vrouwen in de hoop hekserij te kunnen bestraffen. Duizenden mensen vinden in deze driehonderd jaar hun dood, verspreid over het gehele Europese continent.² Waar aanvankelijk sommige kerkelijke rechtbanken verantwoordelijk waren voor het jagen en straffen van deze individuen, werd het na 1550 gebruikelijker voor seculiere rechtbanken om deze processen uit te voeren.³ Hoewel de meeste slachtoffers van deze grootschalige jacht vrouwen waren, was het niet ongebruikelijk dat mannen of zelfs kinderen werden beschuldigd en voor de rechter werden gebracht.⁴ Tegen het einde van de 16e eeuw geloofden de meeste Europeanen op zekere hoogte dat heksen niet alleen verantwoordelijk waren voor de verschillende schadelijke vormen van magie die tegen hen werd geuit, maar dat deze heksen zich ook bezighielden met verschillende activiteiten van duivelse aard. Zo zouden deze heksen een pact met de duivel sluiten, hun christelijk geloof verlaten en instructies van de duivel krijgen over hoe ze hun kwaadaardige werk het beste konden uitvoeren, door hun kennis aan te bieden op het gebied van drankjes, zalven en andere snode gereedschappen voor hun doel.⁵ Met een grotere aandacht voor het pact tussen de duivel en de heksen groeide ook de angst voor heksen

¹ Maddy Pelling en Anthony Delaney, 'The Real Witch Hunts: Persecution & Panic'. *After Dark: Myths, Misdeeds and the Paranormal* <<https://podcasts.apple.com/nl/podcast/the-real-witch-hunts-persecution-panic/id1705694900?i=1000634756769>>, 41:13.

² Julian Goodare, *The European Witch-Hunt* (1ste druk; London ; New York : Routledge, 2016.: Routledge 2016) <doi:[10.4324/9781315560458](https://doi.org/10.4324/9781315560458)>, 1-8.

³ Brian P. Levack, *De heksenjacht in het vroegmoderne Europa* (0 druk; Routledge 2013) <doi:[10.4324/9781315838014](https://doi.org/10.4324/9781315838014)>, 1-3.

⁴ Lyndal Roper, 'Evil Imaginings and Fantasies': Child-Witches and the End of the Witch Craze', *Past & Present* 167 (2000), 107-108.

⁵ Brian P. Levack, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe* (0 druk; Routledge 2013) <doi:[10.4324/9781315838014](https://doi.org/10.4324/9781315838014)>, 30-44.

binnen de gemeenschappen, en het verschijnen van de eerste werken rondom demonen en hekserij van Heinrich Kramer, zorgt voor voeding voor deze angst.⁶

1.3 Onderzoeksvraag

De hoofdvraag voor deze scriptie luidt; “Hoe droegen sociale, religieuze en juridische factoren bij aan de heksenvervolgingen in Nederland rond 1600, en in hoeverre verschilden deze processen van heksenjachten in andere (Europese) regio’s in hetzelfde tijdsbestek?” Deze hoofdvraag zal door een aantal deelvragen, in de vorm van verschillende dimensies zoals hieronder genoemd, onderzocht worden.

Het belang van deze hoofdvraag is het vergelijkende aspect van de verschillende regio’s. Het bestuderen van de heksenjachten is in zichzelf geen nieuw element, maar waar diverse bundels, zoals ook opgenomen in de status questionis, zich richten op individuele regio’s en hier een uiteenzetting van maken, blijft het bij een vergelijkende analyse vaak uit. Zo ontstaat er wel een compleet beeld van een geïsoleerde regio, vaak rondom een bepaald thema of een specifieke casus, maar is het niet mogelijk om een breder begrip te ontwikkelen van grotere onderliggende veranderingen die aan de grondslag liggen van deze episodes van beschuldiging en vervolging. Met het beantwoorden van deze hoofdvraag hoop ik bij te dragen aan een vergelijkende analyse tussen drie verschillende gebieden, en mijn werk bij te laten dragen aan het ontwikkelende debat rondom dit duistere stuk geschiedenis.

1.4 Structuur

In deze scriptie wordt specifiek ingezoomd op de heksenvervolgingen in Nederland, Duitsland en Engeland; drie regio's die, hoewel geografisch relatief dicht bij elkaar gelegen, elk een eigen karakteristiek verloop van deze vervolgingen kennen. Deze inleiding beoogt te verduidelijken waarom een vergelijkend onderzoek naar deze drie landen waardevol is. Door te kijken naar de overeenkomsten en verschillen tussen deze gebieden wordt niet alleen meer inzicht verkregen in het fenomeen van de heksenvervolging, maar ook in de bredere maatschappelijke structuren en opvattingen die eraan ten grondslag lagen. De term “heksenjacht” roept vaak beelden op van vrouwen die onder valse beschuldigingen gemarteld en geëxecuteerd werden, vaak op gruwelijke wijze. Hoewel dit beeld zeker deels klopt, is de historische werkelijkheid complexer. Bovendien verschilden de motieven en procedures per regio sterk.

De Europese heksenvervolgingen vonden plaats in een periode van ingrijpende religieuze en maatschappelijke veranderingen. Het ontstaan van deze vervolgingen moet niet alleen gezien worden als een spontane uiting van bijgeloof en angst onder de bevolking van diverse regio’s, maar ook als een geïnstitutionaliseerd proces dat werd gedragen door autoriteiten en onderbouwd door juridische en theologische ontwikkelingen. Zo worden de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd gekenmerkt door de opkomst van de protestantse Reformatie, de reactie van de katholieke Contrareformatie, en de consolidatie van verschillende staatsmachten. Onder invloed van deze veranderingen krijgen de vervolgingen hun eigen karakter.

Het theoretische kader wat deze inleiding volgt zal een fundering schetsen voor het ontstaan van de massale heksenjachten zoals die vandaag de dag bekend zijn. Om dit te kunnen doen, zal er aandacht zijn voor een stuk voorgeschiedenis, waaruit duidelijk wordt wanneer er sprake is van een veranderend literair landschap rondom demonen, heksen, en mensen met kwade bedoelingen.

In deze scriptie zal ik ingaan op vier verschillende dimensies, om zo een completer beeld te kunnen schetsen van de situatie in de drie verschillende regio’s.

Allereerst zullen de kenmerken van de vervolgingen aan bod komen. Hieronder verstaan we bijvoorbeeld elementen zoals het tijdsplan en de aantallen, maar ook bijzonderheden die alleen te vinden zijn in die specifieke regio. Ook zal hier besproken worden welke personen relevant zijn geweest voor dit specifieke gebied.

⁶ Maddy Pelling en Anthony Delaney, ‘The Real Witch Hunts: Persecution & Panic’. After Dark: Myths, Misdeeds and the Paranormal <<https://podcasts.apple.com/nl/podcast/the-real-witch-hunts-persecution-panic/id1705694900?i=1000634756769>>, 5:37.

Ten tweede is er aandacht voor de sociale situatie. In hoeverre was magie verweven, zowel goed als kwaad, met het dagelijkse leven van de inwoners van de regio? Hoe werden de processen ervaren door de lokale bevolking? Ook zal hierin kort besproken worden welke kenmerken de verdachten eventueel hadden, op het gebied van economische positie, gender of andere bijzonderheden.

Als derde is er aandacht voor de impact van de kerkelijke reformatie en de daaropvolgende contrareformatie die plaatsvinden in 1517 en 1648. Hoewel in de volgende historische context zal worden uitgelegd waarom de heksenvervolgingen niet per definitie een kerkelijke aangelegenheid waren, is er niet te ontkomen aan de effecten die de reformatie heeft gehad op het sociale en religieuze landschap van Europa.

Als laatste onderdeel wordt de juridische situatie besproken. Hier staat centraal hoe de processen verliepen, welke vorm de rechtbank aannam en hoe er gestraft werd. Ook zal hier aandacht zijn voor de manier waarop mensen ter dood veroordeeld werden, omdat dit mogelijk inzicht kan geven in een bredere tijdsgeest, en de concepten rondom zuivering, boete doen en de dood.

In deze scriptie worden deze vragen onderzocht aan de hand van een vergelijkende analyse. Eerst wordt een theoretisch kader geschetst dat ingaat op de historiografie van de heksenvervolgingen en de voornaamste verklaringsmodellen die historici hebben ontwikkeld. Vervolgens worden de heksenjachten in Nederland, Duitsland en Engeland afzonderlijk bestudeerd; met aandacht voor de specifieke context van elk gebied. Daarna volgt een vergelijking die zich richt op overeenkomsten en verschillen in verloop, intensiteit, juridische procedures, religieuze invloeden en maatschappelijke reacties. Tot slot wordt er gereflecteerd op de bredere betekenis van de heksenjachten voor ons begrip van vroegmoderne Europese samenlevingen. Deze reflectie zal worden toegelicht waar nodig met extra ondersteunend bronmateriaal.

1.5 Methode

Zowel algemene studies over de Europese heksenvervolging als meer gedetailleerde nationale of regionale onderzoeken zijn verzameld. De analyse van deze bronnen zal worden gericht op het identificeren van overeenkomsten en verschillen tussen de drie landen. Daarbij zal er aandacht besteed worden aan factoren zoals het juridische systeem, de rol van religie, de betrokkenheid van lokale en centrale overheden, en de maatschappelijke positie van vrouwen in relatie tot de heksenvervolging. Deze multidisciplinaire benadering maakt het mogelijk om de heksenjachten niet alleen te bekijken als afzonderlijke historische fenomenen, maar juist ook in hun onderlinge samenhang. Dan is er de kwestie primair bronmateriaal. Een terugkerend probleem binnen het onderzoek naar heksenvervolgingen is het beperkte primaire bronmateriaal. Door meerdere auteurs die hieronder benoemd worden, wordt herhaaldelijk aangegeven dat primair bronmateriaal, zoals in elk historisch onderzoek, enige punten van aandacht met zich meebrengt. Allereerst is er het probleem van toegang, met het verstrijken van tijd worden primaire bronnen moeilijker te bereiken, gaan fragiele stukken naar een stabiele opslag waar ze niet ingezien kunnen worden, of is er simpelweg geen primaire verslaglegging van een gebeurtenis waar een secundaire bron wel informatie over kan verstrekken. Een tweede punt om te benaderen is het standpunt waaruit primaire bronnen in deze tijd worden geschreven. Veel geschreven demonologiën, zoals van Heinrich Kramer (1430-1505), Jean Bodin (1530-1596) of James VI (1566-1625) zijn geschreven vanuit een elitair oogpunt, en vertellen weinig tot niks over de daadwerkelijke gang van zaken tijdens de rechtspraak. James Sharpe kaart dit probleem aan als hij de golf heksenjachten in Essex bespreekt, maar ook Willem de Blécourt noemt hetzelfde probleem, gezien heksenjachten in de Lage Landen vaak uitdraaiden op zaken om smaad en laster. De boetes die aan de hand van deze zaken worden uitgedeeld, geven helaas geen verdere inzichten in de rechtelijke gang van zaken.

Hoewel het bronmateriaal wat er is wel gebruikt kan worden, zal ik me voor deze scriptie voornamelijk baseren op secundaire literatuur die deze primaire literatuur behandelt, omdat er over de tijd heen een afname is te signaleren voor toegang tot dit primaire bronmateriaal. Deze opmerking zal door de geciteerde auteurs in dit werk meerdermaals worden aangehaald. Ook zorgt een secundaire bron, in gebruik met andere secundaire bronnen over hetzelfde werk of eenzelfde periode voor een breder begrip van de gebeurtenis. Met deze methode, en het gebruik van gedigitaliseerde en getranscribeerde versies van primaire bronnen, hoop ik een evenwichtig corpus van bronmateriaal aan te kunnen leggen waarop ik mijn analyse kan baseren. Om toch een aantal primaire bronnen te gebruiken, heb ik gekozen om voor elke regio, waar mogelijk een gepubliceerd werk te gebruiken. De voetnoot die ik hierbij moet plaatsen is dat deze werken vaak in enige vorm van elitaire

context geschreven worden, bijvoorbeeld door opgeleide juristen en leden van de bestuurlijke macht. Dit maakt deze bronnen niet minder bruikbaar, maar het is van belang dat deze wel met een kritische blik beschouwd worden.

2. Status questionis

Onderzoek naar de Europese heksenjachten is een degelijk vertegenwoordigd debat in het historische werkveld. In de vroege 20ste eeuw is de consensus dat er daadwerkelijk op heksen werd gejaagd, en dat het geloof hierin gevestigd was uit het begrip van de wereld om mensen heen. Zo schrijft Joseph Hansen in 1900 zijn *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter, und die Entstehung der grossen Hexenverfolgung*. In dit werk refereert hij naar een cumulatief concept van hekserij waarvan Hansen gelooft dat dit concept in Middeleeuws Europa ontstaan is, en waar elementen zoals de Sabbat, het pact met de duivel en *maleficia*, of kwade magie aan werden toegevoegd.⁷ Richard Kieckhefer stelt in 2013 dat hoewel er veel is veranderd in de historiografie rondom de Europese heksenjachten, het idee van Hansen dat het concept van hekserij zich lineair ontwikkelde in de Middeleeuwen, tot op zekere hoogte stand houdt.⁸ Zelf doet Kieckhefer nieuw onderzoek naar de eerste golf van veroordelingen in Lausanne. Volgens zijn onderzoek uit 2013 is er onderscheid te maken tussen twee soorten bewijsmateriaal binnen deze eerste golf veroordelingen, waar volgens hem de notie van de heks voor het eerst concreet genoeg is voor vervolging. Hij spreekt hier van een collectie geschreven stukken die beschrijven hoe een heks zich gedroeg, en een manuscript uit Lausanne met inquisitoriale protocollen. Kieckhefer signaleert hier een aantal concepten die eerder door Hansen ook genoemd worden als kenmerken van een heks.⁹

Met de publicatie van Hugh Trevor-Roper's essay uit 1967 over de Europese heksenjachten in zijn algemeen breek er een nieuw tijdperk aan voor de studies rondom de massale vervolgingen. Roper stelt in zijn stuk voor het eerst dat de heksenjachten het resultaat zijn van de geleerde demonologen, en neemt hiermee radicaal afscheid van het regerende idee uit de vroege twintigste eeuw, waar uit werd gegaan van echte heksen als het doelwit van de jachten, als een gevaarlijke satanische sekte, of als oude vruchtbaarheidscultus.¹⁰ Dit werk van Roper breekt volgens Malcom Gaskill met de oude traditie, maar introduceert geen nieuwe traditie.¹¹ De doctorale thesis van Alan Macfarlane onder supervisie van Keith Thomas aan het begin van 1970 introduceerde een nieuwe kijk op voornamelijk de Engelse heksenjachten, waarin ook antropologische en sociologische modellen werden toegepast op de archiefstukken die door Roper ook gebruikt waren. Deze "history from below approach" maakt dit werk volgens Malcom Gaskill nog een belangrijk keerpunt in het bredere begrip van de heksenjachten in Engeland.¹² Gaskill stelt in hetzelfde stuk dat de onderzoeken naar de Engelse heksenjachten een geschiedenis kennen die terug te trekken is tot de vroege 18^e eeuw, waarin werken steeds het product van hun tijd zijn.¹³

Voor mijn analyse van de diverse regio's wil ik graag drie werken uitlichten die het grote deel van dit betoog zullen steunen. Het boek *Nederland betoverd, Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* onder redactie van Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff doet in 1987 een poging om de gehele Lage Landen te illustreren, door middel van casestudies uit elke provincie. Ook worden er in dit boek werken opgenomen van geleerden uit diezelfde tijd, en is er aandacht voor de beeldvorming, praktijk en beleving. Voornamelijk dit boek is van belang geweest voor deze scriptie, omdat het een heel compleet beeld schetst van de belevingen van inwoners van de noordelijk gelegen streken van de Lage Landen. Het boek behandelt meerdere zaken uit elke provincie, met elk een andere insteek. In 2013 volgt de *Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* onder redactie van Brian P. Levack, waarin diverse auteurs geïsoleerde thema's of regio's bespreken. Hierin worden ook diverse primaire bronnen opgenomen, uit het archief of uit eerdere werken. Het meest recente werk, *The Routledge History of Witchcraft* uit 2019 verschijnt

⁷ Richard Kieckhefer, 'The First Wave of Trials for Diabolical Witchcraft', in: Brian P. Levack ed., *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (1ste druk; Oxford University Press 2013) <doi:[10.1093/oxfordhb/9780199578160.001.0001](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578160.001.0001)>, 159-161.

⁸ Richard Kieckhefer, 'The First Wave of Trials for Diabolical Witchcraft', 159-160.

⁹ Richard Kieckhefer, 'The First Wave of Trials for Diabolical Witchcraft', 161-173.

¹⁰ Malcolm Gaskill, 'Witchcraft and Evidence in Early Modern England', *Past & Present* 198 (2008) 33.

¹¹ Malcolm Gaskill, 'Witchcraft and Evidence in Early Modern England', 33-34.

¹² Malcolm Gaskill, 'Witchcraft Trials in England', in: Brian P. Levack ed., *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (1ste druk; Oxford University Press 2013) 283-299 <doi:[10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0017](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0017)>, 287.

¹³ Malcolm Gaskill, 'Witchcraft Trials in England', 287-288.

onder de redactie van Johannes Dillinger en bevat meerdere essays en hoofdstukken die van de klassieke oudheid tot de moderne tijd een specifiek thema rondom hekserij analyseren.

Werken waarin diverse regio's van het Europese continent worden vergeleken zijn schaars. Veelal worden landen die dicht bij elkaar liggen, of onder hetzelfde bestuur vallen, opgenomen in een enkel hoofdstuk. Om die reden heb ik ook gekozen om voor mijn scriptie deze regio's wel naast elkaar te leggen.

3. Theoretisch kader

Alvorens de verschillende regio's individueel te onderzoeken, zijn er een aantal algemene zaken die de lezer helpen bij het contextualiseren en begrijpen van de informatie die zal volgen. Voor elk sub-domein volgt een korte omschrijving van de belangrijkste thema's en opvattingen rondom dat specifieke domein, waarvan ik het van belang vind dat de lezer deze achtergrondinformatie tot beschikking heeft.

3.1 Kenmerken

De vroegmoderne tijd kent tussen 1450 en 1750 een schijnbaar massale vervolging van mannen en vrouwen in de hoop hekserij te kunnen bestraffen. Duizenden mensen vinden in deze driehonderd jaar hun dood, verspreid over het gehele Europese continent.¹⁴ Waar aanvankelijk sommige kerkelijke rechtbanken verantwoordelijk waren voor het jagen en straffen van deze individuen, werd het na 1550 gebruikelijker voor seculiere rechtbanken om deze processen uit te voeren.¹⁵ Hoewel de meeste slachtoffers van deze grootschalige jacht vrouwen waren, was het niet ongebruikelijk dat mannen of zelfs kinderen werden beschuldigd en voor de rechter werden gebracht. Tegen het einde van de 16e eeuw geloofden de meeste Europeanen op zekere hoogte dat heksen niet alleen verantwoordelijk waren voor de verschillende schadelijke vormen van magie die tegen hen werd geuit, maar dat deze heksen zich ook bezighielden met verschillende activiteiten van duivelse aard. Men geloofde dat deze heksen een pact met de duivel sloten, hun christelijk geloof verlieten en instructies van de duivel kregen over hoe ze hun kwaadaardige werk het beste konden uitvoeren, door hen kennis aan te bieden op het gebied van drankjes, zalven en andere snode gereedschappen voor hun doel.¹⁶

3.2 Angst, bijgeloof en macht

In de beoordeling van de situatie in Europa tussen 1500-1700 zijn er een aantal elementen van belang, te beginnen met de situatie en omstandigheden die de voedingsbodem maken voor de "heksenmanie" die ontstaat in deze tijd.¹⁷ Heksen zijn namelijk geen nieuw concept tegen de tijd dat vervolgen en vermoorden een grootschalig karakter aanneemt. Giorgos Andrikopoulos stelt dat het concept van de laat antieke en vroege middeleeuwse heks meer gevormd werd door Griekse en Latijnse pagaanse literatuur dan dat het gevormd werd door de bijbel. Angst voor magie en heksen zijn volgens hem beter gedocumenteerd.¹⁸ De concepten rondom demonen en kwade magie, *maleficium*, breidden zich verder uit in de Middeleeuwen. Hiermee zijn het nog niet de concepten die aan de grondslag liggen van de heksenjachten, maar de fundering voor deze ideeën wordt hier wel ontwikkeld. Volgens Naomi Janowitz is er in de kerk op dat moment steeds meer nadruk op de demonische elementen van magie en een mogelijke wetgeving hier omheen.¹⁹

Dit gebeurt in de vijftiende eeuw, in en rondom Lausanne, Zwitserland. Er zijn volgens Richard Kieckhefer twee "blokken" bewijsmateriaal die helpen rond 1430 om het begrip van heksen en toverij uit te kristalliseren. Allereerst een collectie van geschreven stukken die beschrijven hoe heksen zich gedroegen in het zuiden van Zwitserland en nabijgelegen gebieden, en ten tweede een manuscript uit Lausanne met inquisitoriale protocollen, beginnend in 1430 en uitlopend tot de vroege zestiende eeuw.²⁰ In deze stukken vindt Kieckhefer een aantal overeenkomsten, die het kader vormen voor het concept van de heks. Heksen wonen een bijeenkomst bij die wordt overzien door Satan of een demon, ze herroepen hun geloof en maken

¹⁴ Julian Goodare, *The European Witch-Hunt* (1ste druk; London ; New York : Routledge, 2016.: Routledge 2016) <doi:[10.4324/9781315560458](https://doi.org/10.4324/9781315560458)>, 1-8.

¹⁵ Brian P. Levack, *De heksenjacht in het vroegmoderne Europa* (Routledge 2013) <doi:[10.4324/9781315838014](https://doi.org/10.4324/9781315838014)>, 1-3.

¹⁶ Brian P. Levack, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe* (Routledge 2013) <doi:[10.4324/9781315838014](https://doi.org/10.4324/9781315838014)>, 30-44.

¹⁷ Hans Peter Broedel, *Fifteenth-Century Witch Beliefs* (Oxford University Press 2013) <doi:[10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0003](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0003)>, 32-35.

¹⁸ Giorgos Andrikopoulos, 'Witches in Greece and Rome', in: Johannes Dillinger ed., *The Routledge History of Witchcraft. The Routledge histories* (London New York (N.Y.): Routledge 2020), 1-5.

¹⁹ Naomi Janowitz, 'Demons and Witchcraft in the Early Church 1', in: Johannes Dillinger ed., *The Routledge History of Witchcraft. The Routledge histories* (London New York (N.Y.): Routledge 2020), 36-40.

²⁰ Richard Kieckhefer, 'The First Wave of Trials for Diabolical Witchcraft', in: Brian P. Levack ed., *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (1ste druk; Oxford University Press 2013) <doi:[10.1093/oxfordhb/9780199578160.001.0001](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578160.001.0001)>, 159-160.

offers aan de duivel, ze leren beheksen door middel van drankjes of het belemmeren van vruchtbaarheid, ze vermoorden kinderen, nemen hun lichamen mee om op te eten, of materialen van te maken voor hun spreuken.²¹ Op basis van die overtuigingen zouden de eerste veroordelingen van heksen hebben plaats gevonden in Zwitserland, waarna deze ideeën zich verspreiden over Europa en bijvoorbeeld werken als de *Malleus Maleficarum* inspireren.²²

3.3 Religieuze hervormingen

Voor al de beoordeelde gebieden geldt dat hoewel kerkelijke literaire werken enige invloed heeft op de manier waarop de massale vervolgingen vorm krijgen, en dat ze integraal is geweest in het vormen van het bestaande wereldbeeld, de kerk niet direct verantwoordelijk of bezig was met het vervolgen van mensen die verdacht werden van hekserij. Heinrich Kramer (1430-1505) publiceert de eerste versie van zijn *Malleus Maleficarum* met een pauselijke bul op de voorpagina, maar doet dit zonder medeweten van de paus op dat moment, Paus Innocentius VIII (1432-1492). Daarbij komen de aardverschuivingen die op dat moment binnen kerkelijke kringen van start gaan, of zich verder uitbreiden. Rond dezelfde tijd kennen we een aantal grote veranderingen binnen het landschap van de heersende religie, zoals het kerkelijke schisma, en de reformatie en contrareformatie. De roep om reformatie binnen de kerk begint vorm te krijgen in 1517, als Maarten Luther (1483-1546) zijn stellingen op schrift stelt en hiermee een verandering eist binnen zijn geloof. Het gevolg hiervan is de reformatie, en het ontstaan van het protestantse geloof naast het katholieke. Als tegenreactie op deze kritiek volgt een contrareformatie, waarbij het Katholieke geloof zichzelf ook opnieuw inricht. Belangrijk om te registreren hier is dat aan geen enkele kant van deze harde verdeling, geen veroordelingen van hekserij ontstaan. Dit ontnemt, in zekere zin, het idee dat hekserij als beschuldiging als “makkelijk” afhandelen van een tegenstander kon worden gebruikt.²³ Waar deze verschuivingen volgens Weegman wel verantwoordelijk voor zijn, is het creëren van een nieuwe reeks absolute vijanden voor deze hernieuwde groeperingen, waar beide kampen heksen ook onder scharen.²⁴

3.4 Rechtspraak en veroordeling

Het veroordelen van een heks, in grote lijnen, is een juridische kwestie. De ontwikkeling hiervan loopt ongeveer gelijk op met de ontwikkeling van het idee van *maleficium*, of duistere, kwade magie. Ontwikkelingen die het beschuldigen van hekserij een juridische kwestie maken, is het officieel strafbaar stellen van acties die worden beschouwd als het manipuleren van mensen of natuur door het gebruik van magie. De aangewezen heksen worden hiermee, vanaf de 16^e eeuw vervolgd door de rechtelijke autoriteiten, ze worden voorgebracht in een rechtelijk setting, en dit juridische systeem is uiteindelijk de directe oorzaak van het massale vervolgen en executeren van mensen bestempeld als heksen.

²¹ Richard Kieckhefer, 'The First Wave of Trials for Diabolical Witchcraft', 161-170.

²² Richard Kieckhefer, 'The First Wave of Trials for Diabolical Witchcraft', 161-170.

²³ Maddy Pelling en Anthony Delaney, 'The Real Witch Hunts: Persecution & Panic'. After Dark: Myths, Misdeeds and the Paranormal <<https://podcasts.apple.com/nl/podcast/the-real-witch-hunts-persecution-panic/id1705694900?i=1000634756769>>.

²⁴ Martin Weegmann, 'Disfiguration: Civilized violence, Reformation and the witches', *Group Analysis* 57 (2024) 527-545 <doi:[10.1177/05333164241264216](https://doi.org/10.1177/05333164241264216)>, 528.

4. Nederlandse heksenvervolgingen

4.1 Kenmerken

De Lage Landen kennen ten tijde van de piek van de heksenvervolging een belangrijke scheidingslijn. In de Noordelijke gebieden, hedendaags Nederland, blijven de vervolgingen erg summier in de 16^e en 17^e eeuw. Er is volgens Vanysacker geen sprake van massale vervolgingen, en ook beginnen in andere regio's de vervolgingen vrij laat. Tussen 1450 en 1608 vinden in de Noordelijke gebieden 160 mensen de dood als gevolg van een veroordeling van hekserij. Ditzelfde tijdsbestek markeert ook het hoogtepunt van de heksenjachten in de Noordelijke gebieden.²⁵ Groningen kent de vroegste verslaglegging, hier worden in 1547 twintig vrouwen en één man ter dood veroordeeld. Een aantal jaar later, rond 1550 wordt het gebied tussen de rivieren de Rijn en de Maas getroffen, en het westelijke deel van de provincie Holland kent in 1564 het toppunt van vervolging en veroordeling. De laatste vervolging en executie vinden plaats in 1608, in Gorcum.²⁶

Het zuidelijke deel van de Nederlanden omslaat op dat moment een aantal grote gebieden, zoals Vlaanderen, Artesië, Brabant, Maastricht, Gelre, Limburg-Overmaas en Lille. Naar gebieden worden in de moderne literatuur vaak gerefereerd als de Spaanse Nederlanden, en met deze benaming komt ook een verachting van een hogere veroordelingsgraad en een meer intensieve, georganiseerde vorm van opsporing en vervolging.²⁷ Deze regio en het bestuur ervan zouden tussen 1450 en 1685 naar schatting verantwoordelijk zijn voor de dood van 1.150 tot 1.250 mensen. Vanysacker stelt dat hoewel het verschil tussen deze twee gebieden hiermee groot lijkt, er enige nuance aangebracht moet worden in deze cijfers. Volgens hem bestaat er op dat moment in de zuidelijke Nederlanden namelijk een talige scheidingslijn. De eerste vervolgingen beginnen ten zuiden van deze scheidingslijn, in gebieden zoals Artesië, Cambrésis en Luxemburg, in de eerste helft van de 16e eeuw. Op dat moment zouden de grote processen in het Vlaamssprekende deel van de provincie Brabant nog moeten beginnen.²⁸ Brabant ontspringt deze dans langere tijd door het mogelijk te maken om de vervolging af te kopen bij diverse leden van het gerechtshof, en vermijdt hiermee lange tijd actieve veroordeling. Na een rustige periode tussen 1510 en 1570, worden heksen pas ten noorden van deze talige scheidingslijn vervolgd. Hiermee beginnen de heksenjachten daar vanaf 1589.²⁹ De laatste executies in de zuidelijke Lage Landen zijn na 1650, waar nog drieëntwintig mensen veroordeeld en vermoord worden.³⁰

Een ander kenmerk van de vervolgingen in de Lage Landen is het 'vage' taalgebruik. Johan Wier (1515 – 1588), hoofdarts van de hertog van Kleve en Jülich woont een aantal vervolgingen bij, en klaagt in zijn *de praestigis daemonum* over de taal die gebruikt wordt om magie te duiden. Kwade magie, tegenmagie of natuurlijke magie vielen allemaal onder toverij, wat het lastig maakt om te bepalen waarvoor een aangeklaagde terecht stond. De grenzen tussen kwade en goede magie waren vaag, en liepen soms in elkaar over.³¹

4.2 Angst, bijgeloof en macht

Tot na de 15^e eeuw werden beschuldigingen van hekserij in de Lage Landen afgehandeld door lokale autoriteiten, die deze beschuldigingen beoordeelden als een manier om een schadevergoeding te kunnen vorderen, waardoor de beschuldigende partij een vergoeding kon krijgen voor de door hen geleden schade als het gevolg van hekserij. Zoals eerder besproken was het in sommige gebieden mogelijk om verdere vervolging af te kopen. Omdat het hier vaak ging over korte transacties, zijn de verslagleggingen over deze casussen summier. Wat dit gebrek aan bronnen erger maakt volgens Hans de Waardt, is het taalgebruik. De term *toverij*

²⁵ Dries Vanysacker, 'Witch Hunts in the Low Countries (1450-1685)', in: Johannes Dillinger ed., *The Routledge history of witchcraft*. The Routledge histories (London New York: Routledge, Taylor & Francis Group 2020) <doi:10.4324/9781003010296>, 116.

²⁶ Dries Vanysacker, 'Witch Hunts in the Low Countries (1450-1685)', 116.

²⁷ Dries Vanysacker, 'Witch Hunts in the Low Countries (1450-1685)', 113.

²⁸ Dries Vanysacker, 'Witch Hunts in the Low Countries (1450-1685)', 114.

²⁹ Dries Vanysacker, 'Witch Hunts in the Low Countries (1450-1685)', 115.

³⁰ Dries Vanysacker, 'Witch Hunts in the Low Countries (1450-1685)', 115.

³¹ Hans De Waardt, 'Witchcraft and Wealth: The Case of the Netherlands', in: Brian P. Levack ed., *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*. Oxford handbooks (New York: Oxford University Press 2014) 232-248.

is veelvoudig terug te vinden in de primaire bronnen die beschikbaar zijn, maar deze term lijkt een tal van varianten te overkoepelen. Activiteiten als kwade magie, tegen-magie van “witte” (goede) heksen, het voorspellen van de toekomst en natuurlijke magie konden allemaal onder deze term geschoven worden.³² Deze verdeling maakt het lastig om te bepalen voor wat een beschuldigde precies berecht werd, maar geeft ook een mooi inzicht in de ervaring van de lokale bevolking op dat moment. De Waardt stelt dat de grenzen tussen deze verschillende vormen van magie dusdanig onduidelijk waren, dat de activiteiten vaak in elkaar overliepen en zo ook ervaren werden. Dit zorgt volgens de Waardt ook voor een tweedelige ervaring van de wereld van magische kunsten. Zo kregen activiteiten zoals het zoeken naar schatten, of het uitdrijven van demonen een tweezijdig karakter, afhankelijk van de overtuigingen van de toeschouwer.³³

In de eerste helft van de 17^e eeuw voeren een schapenherder en een boerenknecht in Rheden, nabij Arnhem, een divinatie, of voorspelling uit. Ze doen dit met een zeef en een schaar, in de hoop te ontdekken wie van de vrouwelijke dorpsgenoten in staat is om bezweringen uit te voeren. De heren komen met deze methode tot de conclusie dat elke vrouw in het dorp, op drie na, schuldig is. In plaats van een juridische rechtsgang tegen de beschuldigde vrouwen uit het dorp, ontstaat door deze actie commotie en krijgen beide mannen van de lokale rechter een hoge boete.³⁴ Willem de Blécourt stelt dat deze casus niet ongewoon is en er zijn vergelijkbare situaties te vinden in nabijgelegen gebieden tot in de 20ste eeuw, maar wat opvalt is dat, in deze vroege 17e eeuw, hier geen vervolging wordt aangesteld tegen de vrouwen. Dat is noemenswaardig, omdat op hetzelfde moment in de eerder besproken Spaanse Nederlanden en nabijgelegen Duitsland rond deze zelfde tijd nog met enige regelmaat een brandstapel wordt aangestoken.³⁵

4.3 Religieuze hervormingen

Wanneer men de heksenjachten en -vervolgingen in de Nederlanden onderzoekt, is het essentieel eerst de religieuze en politieke context van die periode te begrijpen. Onder Habsburgse heerschappij streefde men ernaar alle vormen van religieus dissidentisme in de Nederlanden te onderdrukken. De invoering van een kerkelijk hof, naar het model van de Spaanse Inquisitie, werd door de meeste Nederlandse provincies beschouwd als een instrument van de centralisatiepolitiek van keizer Karel V (1500-1558). Zowel provinciale als stedelijke bestuurders trachtten de activiteiten van de inquisitoriale functionarissen zoveel mogelijk te beperken. Inquisiteurs werden in veel gevallen gereduceerd tot een ondersteunende rol, terwijl in sommige provincies de volledige jurisdictie over ketterijprocessen aan lokale autoriteiten werd toegewezen.³⁶

Reeds onder de Bourgondische hertogen was sprake van pogingen tot bestuurlijke centralisatie en institutionele uniformiteit, zoals blijkt uit de oprichting van de Staten-Generaal en de instelling van centrale raden. In de praktijk bleef de effectiviteit van deze centralisatie echter sterk afhankelijk van de bereidwillige medewerking van lokale elites en stedelijke machtscentra. Deze machtsstructuur leidde ertoe dat economisch welvarende en dichtbevolkte gewesten, zoals Vlaanderen en Brabant, een disproportioneel grote invloed uitoefenden op het centrale beleid. Daarentegen speelden economisch minder ontwikkelde en demografisch kleinere regio's, zoals Gelderland en Overijssel, een aanzienlijk bescheidener rol.³⁷

De Habsburgers zetten deze centraliserende tendens voort, maar voegden daar een uitgesproken religieus element aan toe. Politieke unificatie ging hand in hand met de poging om één staatsgodsdienst op te leggen, waarmee zij zowel religieuze als bestuurlijke uniformiteit trachtten te bewerkstelligen.³⁸

³² Hans De Waardt, 'Witchcraft and Wealth: The Case of the Netherlands', in: Brian P. Levack ed., *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*. Oxford handbooks (New York: Oxford University Press 2014) 232-235.

³³ Hans De Waardt, 'Witchcraft and Wealth: The Case of the Netherlands', 235.

³⁴ Willem De Blécourt, 'The Making of the Female Witch: Reflections on Witchcraft and Gender in the Early Modern Period', *Gender & History* 12 (2000) 287-309 <doi:10.1111/1468-0424.00185>, 287.

³⁵ Willem De Blécourt, 'The Making of the Female Witch: Reflections on Witchcraft and Gender in the Early Modern Period', 287.

³⁶ Hans De Waardt, 'Witchcraft and Wealth: the case of the Netherlands', 233.

³⁷ Hans De Waardt, 'Witchcraft and Wealth: The Case of the Netherlands', 241.

³⁸ Hans De Waardt, 'Witchcraft and Wealth: The Case of the Netherlands', 233.

4.4 Rechtspraak

Vanaf 1527 hebben de rechtbanken van Zeeland en Holland complete jurisdictie over zaken die over ketterij gaan, en worden de inquisitoren van Karel V (1500-1558) gereduceerd tot assistenten.³⁹ In 1560 valt het inquisitoriale systeem dan ook. Zoals in hoofdstuk zes besproken zal worden was er ook sprake van religieuze vervolgingen in de periode vanaf 1535, maar dit ging voornamelijk over het vervolgen van wederdopers en mennonieten. Lokale overheden zijn volgens de Waardt misschien terughoudend in het vervolgen van deze groeperingen.⁴⁰ Hoewel deze manier van handelen de voorkeur had, konden de lokale rechtbanken wel besluiten over te gaan op vervolging, waarbij een schuldig bevonden verdachte zijn of haar dood vond op de brandstapel.⁴¹

Processen volgen over het algemeen de procedures voor de criminele rechtspraak, met invloed van verschillende demonologiën en gesterkt door verschillende feiten als bevestiging van schuld. Een belangrijke hiervan was het *'punctum diabolicum'*, of een plek of afwijking die zou aangeven dat de onderzochte persoon inderdaad een verbond was aangegaan met de duivel. Deze plek of afwijking zouden de vorm aan kunnen nemen van moedervlekken op het lichaam, blauwe plekken, uitslag, of elke andere vorm van huidaandoening die als "verdacht" werd gezien tijdens dit onderzoek.⁴² Onder deze verdenkingen is het mogelijk voor de lokale gerechtshoven om mensen op te pakken, te verhoren en te martelen. Ter dood veroordeelden belandden uiteindelijk op de brandstapel.⁴³

Wat wel een verandering in de vervolgingen met zich meebrengt, is de introductie van het Duitse wetboek *Sachsenspiegel* in het midden van de vijftiende eeuw, gebaseerd op klassiek Romeinse wetgeving. Dit wetboek stelt voor het eerst in de Nederlanden dan ook dat heksen, indien schuldig bevonden, op de brandstapel zouden moeten belanden. Deze vorm van rechtspraak bestaat naast de klassiekere vorm van rechtspraak die het noorden van de Lage Landen op dat moment kent, het aandragen van bewijs. Het is niet verbazingwekkend dat het beschuldigen van hekserij op deze manier zeldzaam was, omdat bij een gebrek aan bewijs, de beschuldigende partij zelf het vonnis zou moeten ondergaan. Samen met de inquisitoriale procedure werd ook marteling toegevoegd, in de ogen van de meeste juristen de puurste vorm van bewijsvoering.⁴⁴ In het midden van de zestiende eeuw komt hier nog een psychologische vorm van marteling bij, het langdurig wakker houden van de verdachten.

³⁹ Hans De Waardt, 'Witchcraft and Wealth: The Case of the Netherlands', 233.

⁴⁰ Hans De Waardt, 'Witchcraft and Wealth: The Case of the Netherlands', 246.

⁴¹ Hans De Waardt, 'Witchcraft and Wealth: The Case of the Netherlands', 246.

⁴² Dries Vanysacker, 'Witch Hunts in the Low Countries (1450-1685)', in: Johannes Dillinger ed., *The Routledge history of witchcraft*. The Routledge histories (London New York: Routledge, Taylor & Francis Group 2020) <doi:10.4324/9781003010296>, 118.

⁴³ Dries Vanysacker, 'Witch Hunts in the Low Countries (1450-1685)', 114.

⁴⁴ Hans De Waardt, 'Witchcraft and Wealth: The Case of the Netherlands', 238-241.

5. Engelse heksenvervolgingen

5.1 Kenmerken

Zowel Engeland als Schotland kennen een eigen ontwikkeling van de heksenjachten. Daarbij is het belangrijk om rekening te houden met verschillen in zowel de oppervlakte van het land als de omvang van de bevolking. Wanneer we beginnen met het meest voor de hand liggende verschil, kunnen we kijken naar het totale aantal mensen dat werd geëxecuteerd op beschuldiging van hekserij. In Engeland “beperkt” dit aantal zich tot een ruime schatting van ongeveer vijfhonderd mensen, terwijl in Schotland in totaal circa tweeduizend mensen om het leven kwamen na een veroordeling voor hekserij.⁴⁵ Rond 1700 had Schotland een bevolking van ongeveer één miljoen inwoners, terwijl Engeland in dezelfde periode zo’n vijf miljoen inwoners telde.⁴⁶ Met in acht name van de bevolkingsomvang van beide landen, betekent dat, dat een inwoner van Schotland twaalf keer zo veel risico liep om veroordeeld te worden.⁴⁷ De laatste heks wordt in 1712 veroordeeld in Engeland.⁴⁸ De laatste heks in Schotland vindt haar einde op de brandstapel in 1727, vijftien jaar later.⁴⁹

Een verbindende factor tussen deze twee gebieden is James VI van Schotland, later James I van Engeland. (1566-1625, r. Schotland 1567, r. Engeland en Ierland 1603) Deze koning neemt een expliciete interesse in de heksenjachten in Schotland en neemt deze overtuigingen mee als hij de troon van Engeland bestijgt in 1603. James is met zijn *Daemonologie* uit 1597 de enige Europese vorst die zelf een werk opstelt rondom heksen en demonen.⁵⁰

Een ander kenmerk wat exclusief is aan de Engelse heksenjachten is het figuur van de “Witchfinder General”. Matthew Hopkins (1620-1647) is samen met zijn collega verantwoordelijk voor een aantal gecentreerde uitbraken van vervolgingen. In zijn *Discovery of Witches* uit 1647 beantwoordt hij allerlei vragen die hij denkt te krijgen van de rechters van de rechtbank in Norfolk.⁵¹ In ditzelfde werk leggen Hopkins en zijn collega Stearne uit welke methodes zij toepassen en welke vormen van marteling zij als effectief achten in hun werk. De geconcentreerde manie die volgt limiteerde zich tot oost-Engeland, beginnend in Essex en via Suffolk en Norfolk en de gebieden die om die gemeentes heenlagen.⁵²

5.2 Angst, bijgeloof en macht

De bronnen zijn gefragmenteerd en incompleet, wat het lastig maakt een exact nummer te verbinden aan de heksenjachten in Engeland. Toch zijn uit deze overgeleverde stukken, en literatuur rondom deze tijd, een aantal zaken op te maken over de beleving van hekserij in Engeland.

Werk van Macfarlane en Thomas uit de vroege jaren '70 van deze eeuw wijst ons nogmaals op de bijzondere positie van mensen die magie beoefenden in de Engelse samenleving. Deze mensen stonden bekend onder veel namen, maar “cunning folk” was een van de meest gangbare. Hiermee werd geduid op “goede heksen”, die konden helpen bij het vinden van verloren spullen, het maken van remedies voor ziekte, de toekomst konden voorspellen of waarbij mensen advies in konden winnen als ze dachten dat ze behekst waren. Deze mensen waren zonder meer “bruikbaar” voor de gemeenschap, en vonden zichzelf dan ook maar heel zelden in de rechtbank voor degelijke veroordelingen.⁵³ Malcom Gaskill stelt dat mensen vaak jarenlang

⁴⁵ James Sharpe, ‘Witch Hunts in Britain’, in: Johannes Dillinger, *The Routledge History of Witchcraft*. The Routledge histories (London New York (N.Y.): Routledge 2020), 145-147.

⁴⁶ James Sharpe, ‘Witch Hunts in Britain’, 145.

⁴⁷ James Sharpe, ‘Witch Hunts in Britain’, 145.

⁴⁸ James Sharpe, ‘Witch Hunts in Britain’, 145.

⁴⁹ J. A. Sharpe, *Witchcraft in early modern England*. Seminar studies (Second edition; London New York: Routledge Taylor & Francis Group 2020) <doi:[10.4324/9780429300318](https://doi.org/10.4324/9780429300318)>, 3.

⁵⁰ Julian Goodare, ‘Witchcraft in Scotland’, in: Brian P. Levack ed., *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (1ste druk; Oxford University Press 2013) 300-317 <doi:[10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0018](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0018)>, 304-306.

⁵¹ Hopkins, Matthew, en John Stearne, *The Discovery of Witches and Witchcraft: The Writings of the Witchfinders*. S.F. Davies ed. (Puckrel Publishing 2007), 3-8.

⁵² J. A. Sharpe, *Witchcraft in early modern England*. Seminar studies (Second edition; London New York: Routledge Taylor & Francis Group 2020) <doi:[10.4324/9780429300318](https://doi.org/10.4324/9780429300318)>.

⁵³ J. A. Sharpe, *Witchcraft in early modern England*. Seminar studies (Second edition; London New York: Routledge Taylor & Francis Group 2020) <doi:[10.4324/9780429300318](https://doi.org/10.4324/9780429300318)>, 26.

samenleefde met deze heksen, afgeschrikt door de hoge kosten van een veroordeling, angst voor represailles van de beschuldigde partij. Ook stelt Gaskill dat mensen vaak de voorkeur hadden voor een informelere manier van bescherming en vergelding, door tegenmagie te laten gebruiken.⁵⁴ Deze acceptatie leefde vooral onder de meer rurale bevolking van zowel Engeland als Schotland, waar de elitaire bevolking meer moeite had met dit soort mensen.

Engelse demonologen waren in het bijzonder zeer verbaasd en niet te spreken over de inbedding van dit soort mensen in de gewone bevolking. Vaak droegen zij het argument aan dat deze heksen net zo kwaad waren als de heksen die *maleficia* uitvoerden, omdat ook de goede heksen hun krachten hadden verkregen uit een pact met de duivel. Engelse theoloog William Perkins (1558-1602) eindigt zijn traktaat tegen heksen dan ook met “*death therefore is the just and deserved punishment of the good witch*”, omdat Perkins overtuigd was van het feit dat deze goede heksen mensen juist naar verdoemenis leidden, omdat zij hen aanmoedigden hun hulp op te zoeken.⁵⁵

Ook kent Engeland een bijzondere toevoeging aan de verdenking of aanklacht van de heks. Hoewel het idee van een *familiar* of een helper is vrij prevalent in moderne media, trekt dit concept vanuit de Britse heksenjachten over naar de recent gekoloniseerde Amerikaanse gebieden, waar het zijn weg vindt naar moderne popcultuur decennia later. Een *familiar* zou een kleine helper zijn, vaak in de vorm van een klein dier, zoals een kikker, kat of insect of half dier, half demoon.⁵⁶ Bestaande literatuur wijst uit dat dit fenomeen eigenlijk strikt Brits is, en niet voorkomt in delen van Europa op het vasteland. In de Engelse verhalen rondom heksen verschijnen de duivel en de familiar vaak naast elkaar; bekennende heksen geven aan dat de duivel hun is verschenen in de vorm van een dier, en hoe ze met dat dier een pact hebben gesloten.⁵⁷

5.3 Religieuze hervormingen

De reformatie in Engeland wordt momenteel gezien als een reformatie van bovenaf, waarbij een Calvinistische theologie vanaf 1559 aangehouden wordt, maar met behoud van de hiërarchie van aardsbisschoppen, bisschoppen en aartsdiakenen die de kerk kende voor de reformatie. Dit resulteerde volgens Sharpe in een situatie waarbij de kerkelijke macht een hoog niveau van controle behield en een verlangen had om tussen de spirituele gevaren van het katholicisme en het overenthousiaste van de Puriteinen te blijven. Een casus die de voorzichtigheid toont die voortkomt uit deze ontwikkeling zijn een aantal zaken rondom demonische bezittingen rond 1600, waarin Richard Bancroft (1544-1610), op dat moment bisschop van Londen, uiterst sceptisch is over de zaken en voorzichtig is in het beschuldigen van een dader.⁵⁸ Dat betekende niet dat Engelse geestelijken zich helemaal geen zorgen maakten over heksen en hekserij, zoals zichtbaar wordt aan het einde van de zestiende eeuw. Een aantal Engelse geestelijke schrijvers in deze tijd demonologische traktaten, waaronder de bekende *Discovery of Witchcraft* van protestantse theoloog William Perkins (1558-1602). Deze bundel wordt na zijn dood, in 1608 uitgegeven.

De Schotse reformatie verloopt in een hoger tempo. Er blijft weinig over van de bestaande structuren, en aanhangers van de reformatie werken actief aan de spirituele vernieuwing van het land. Sharpe wijst hierbij op het ontstaan van het concept als de heks als tegenstander van de nieuwe goddelijkheid van het land. Tussen 1568 en 1569, tijdens een burgeroorlog, leidde de hervormingsgezinde geestelijke John Erskine of Dun (1509-1591) een heksenjacht in Angus en Mearns, waarin Sharpe duidt op het streven naar een hernieuwde, goddelijke samenleving.⁵⁹ In Schotland zijn er minder werken te vinden rondom demonologie, maar het land kent wel een uitschieter. Het enige werk rondom het thema heksen en demonen wordt door James VI (1566-1625, r. Schotland 1567, r. Engeland en Ierland 1603) op schrift gesteld. Niet alleen schrijft de koning over

⁵⁴ Malcolm Gaskill, ‘Witchcraft Trials in England’, in: Brian P. Levack ed., *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (1ste druk; Oxford University Press 2013) 283-299 <doi:10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0017>, 284.

⁵⁵ J. A. Sharpe, *Witchcraft in early modern England*, 19.

⁵⁶ ‘4. Witch beliefs: the broader spectrum’, in: J. A. Sharpe, *Witchcraft in early modern England*. Seminar studies (Second edition; London New York: Routledge Taylor & Francis Group 2020) <doi:10.4324/9780429300318>, 62.

⁵⁷ James Sharpe, ‘Witch Hunts in Britain’, 146.

⁵⁸ James Sharpe, ‘Witch Hunts in Britain’, 146.

⁵⁹ James Sharpe, ‘Witch Hunts in Britain’, 146.

demonen en heksen, hij heeft een persoonlijke interesse in de manier waarop de vervolgingen verlopen en mengt zich fanatiek in de processen in North Berwick tussen 1590 en 1592.⁶⁰ James geeft zijn *Daemonologie, in Forme of a Dialogue, Divided into three Books: By the High and Mightie Prince, James* uit in 1597, vijf jaar na zijn betrokkenheid bij de North Berwick trials.⁶¹

5.4 Rechtspraak

Wetgeving rondom hekserij in Engeland begint met de eerste *Witchcraft Act* uit 1542, ingevoerd door Hendrik VIII (1491-1547, r. 1509-1547). Deze wet maakt onderdeel uit van een wettelijke campagne op weg naar het vestigen van de Tudor-staat die Hendrik voor ogen had. Deze act stelt het oproepen van geesten, het pogen te verwonden of vermoorden, het zoeken naar schatten of het forceren van liefde illegaal, en meld hierbij dat de straf hiervoor de dood is.⁶² De wet krijgt weinig aandacht, wordt in 1547 herroepen en later niet ingevoerd door een opvolgende vorst. In Schotland is hekserij een seculier misdrijf tussen 1563 en 1736, de meeste zaken dienen ook in dit tijdsbestek. De eerste Schotse *Witchcraft act* wordt in 1563 geïntroduceerd. Het is pas in 1558, na de kroning van Elisabeth I (1533- 1603, r. 1558-1603) dat zij gewaarschuwd wordt door mensen terugkerend uit ballingschap dat er magie gebruikt zou worden door Elizabeth's katholieke tegenstanders. Elizabeth stelt hierom een nieuwe bill op, waarin het gebruik van magie weer strafbaar wordt in Engeland. Deze bill wordt voorgedragen aan het parlement in 1559, en is in werking vanaf 1560.⁶³

Hoewel Schotse wetgeving veel weg had van de Engelse variant, zijn er een aantal verschillen te benoemen die mogelijk ook een verklaring zijn voor de intensiteit van de vervolgingen in Schotland. Deze verschillen hebben voornamelijk te maken met het opnemen van Romeins en canoniek recht aan het einde van de 15^e en het begin van de 16^e eeuw. Deze opnames hadden voornamelijk betrekking op het privaatrecht, de wetten omtrent de relaties tussen individuen.⁶⁴ In deze tijd is er ook een verandering in het criminele recht van Schotland, wat het makkelijker maakt om mensen te beschuldigen en te berechten.

Brian Levack wijst als belangrijkste verschil aan dat de twee rechtssystemen in het algemene anders functioneren. Door de kleinere omvang van de bevolking en het rechtsprekende orgaan in Schotland, worden zaken rondom hekserij vaak voorgedragen aan een lokale rechtbank, met zeer gelimiteerde kennis of training in het juridische veld. Ook stelt hij dat hoewel het in beide landen juridisch gezien niet geoorloofd was om marteling in te zetten in een verhoor, deze wetgeving in Schotland makkelijker te omzeilen was. Als laatste verklaring voor het hogere aantal executies geeft Levack op dat Schotse heksen bij wet vermoord moesten worden, waar in Engeland soms nog ruimte was om een veroordeling te laten resulteren in een gevangenschap van een aantal jaar.⁶⁵

De uiteindelijke straf bij veroordeling lijkt in beide gebieden tot op zekere hoogte op elkaar, maar vooral in eerste aanleg. Omdat in Engeland hekserij een *felony* is, worden schuldig bevonden personen verhangen aan een galg. In Schotland worden heksen ook gewurgd, maar aan een staak, waarna hun lichaam in brand werd gestoken.⁶⁶

⁶⁰ Donald Tyson, *The Demonology of King James I: Includes the Original Text of Daemonologie and News from Scotland* (1st ed; New York: Llewellyn Publications 2011), 1-10.

⁶¹ Donald Tyson, *The Demonology of King James I: Includes the Original Text of Daemonologie and News from Scotland* (1st ed; New York: Llewellyn Publications 2011), 41.

⁶² Malcolm Gaskill, 'Witchcraft Trials in England', in: Brian P. Levack ed., *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (1ste druk; Oxford University Press 2013) 283-299 <doi:[10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0017](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0017)>, 289.

⁶³ Malcolm Gaskill, 'Witchcraft Trials in England', 289-290.

⁶⁴ Brian P. Levack, *Witch-hunting in Scotland: Law, politics and religion* (1ste druk; Routledge 2019) <doi:[10.4324/9780203089507](https://doi.org/10.4324/9780203089507)>, 2-5.

⁶⁵ Brian P. Levack, *Witch-hunting in Scotland: Law, politics and religion*, 3.

⁶⁶ Julian Goodare, 'Witchcraft in Scotland', in: Brian P. Levack ed., *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (1ste druk; Oxford University Press 2013) 300-317 <doi:[10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0018](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0018)>, 303.

6. Duitse heksenvervolgingen

6.1 Kenmerken

De eerste heksenjachten in Duitsland beginnen in het einde van de vijftiende eeuw en verspreiden zich van het zuidwesten naar het noorden en het oosten van het land. Duitsland kent twee grote golven van heksenvervolgingen, in 1590 en in 1630.⁶⁷ Thomas Robisheaux stelt dat Duitsland lang bekend stond als het hart van de Europese Heksenjachten, of in ieder geval de heksenpaniek. Naar schatting verschenen er 90.000 mensen voor de verschillende Europese rechtbanken, waarvan naar schatting tussen de 30.000 en 45.000 uit de Duitse gebieden kwamen.⁶⁸ Hiermee spreekt Robisheaux van het gebied wat beschouwd werd als het Heilige Roomse Rijk, en de omliggende gebieden in de invloedssfeer. Naar schatting werd de helft van de legale executies voor de veroordeling hekserij in Duitsland uitgevoerd. Door deze grote getalen en het ruime gebied, kent de studie naar deze processen een uitgebreide en rijke geschiedenis, gebaseerd op een ruim corpus aan primaire bronnen en onderzoeken vanaf de jaren zeventig van de laatste eeuw.⁶⁹

In Duitsland, waar het Heilige Roomse Rijk bestond uit honderden semionafhankelijke entiteiten, bood het ontbreken van centrale controle ruimte voor intensieve en langdurige vervolgingen. Lokale autoriteiten en geestelijken konden relatief autonoom handelen; wat leidde tot talrijke processen, vooral in katholieke gebieden. Het beruchte voorbeeld van Würzburg, waar in de jaren 1620 honderden mensen werden geëxecuteerd, illustreert de schaal waarop de heksenwaan kon toeslaan. De rol van marteling, religieus fanatisme en persoonlijke vetes speelden hierin een centrale rol. Bovendien maakte het juridische systeem, met beperkte waarborgen tegen misbruik, het moeilijk voor beschuldigten om zich te verdedigen.⁷⁰

De *Carolina*, het keizerlijke wetboek van Karel V (1550-1558) zette niet zelf aan tot het jagen van heksen. Rechters werden met klem verzocht om bij uitspraken de raad van een opgeleide jurist in te schakelen, waar zij zelf weinig tot geen professionele training hadden gehad voor hun taak. De *Carolina* plaatste geen vertrouwen in de lokale rechters, en als de minimale standaard van het wetboek nageleefd zou zijn geweest, was Duitsland misschien niet uitgegroeid tot een epicentrum van de heksenjachten zoals die nu bekend staan. De prinsen en magistraten van de territoriale staten en onafhankelijke steden wisten Karel V tot een wetsverandering te forceren, de zogenaamde vrijwaringsclausules, waarmee het mogelijk was voor deze lokale entiteiten om hun eigen keuze te maken met betrekking tot het opnemen of negeren van de opgelegde wetten, of deze te vervangen met hun eigen wetten.⁷¹

Ook binnen relatief goed georganiseerde staten veroorzaakten de heksenjachten interne verdeeldheid. De vervolgingen waren niet enkel een product van bestaande administratieve structuren en politieke spanningen, maar beïnvloedden en hervormden die structuren actief, waardoor machtsverhoudingen verschoven en conflicten binnen de politieke orde werden aangewakkerd. Een sprekend voorbeeld is het debat dat in het vroege zeventiende-eeuwse keurvorstendom Beieren oplaaide. De intensieve jachten van 1580 hadden het hertogelijk hof gespleten in twee rivaliserende kampen. Aan de ene kant stonden de Zelanti – religieus gedreven ijverars die hun naam ontleenden aan het woord ‘zeloten’ – die pleitten voor niets minder dan een meedogenloze, systematische vervolging van vermeende heksen. Aan de andere kant bevonden zich de Politici, die, gedreven door pragmatische overwegingen en staatsbelang, waarschuwden voor de ontwrichtende gevolgen van een al te radicale repressie.⁷²

6.2 Angst, bijgeloof en macht

Volgens Dillinger had de Duitse heks niet een specifiek sociaal profiel. Het overgrote deel van de veroordeelden was vrouwelijk, maar de primaire bronnen vertellen weinig over hun sociale status. Wat wel op te maken is uit

⁶⁷ Johannes Dillinger, ‘Germany – “The Mother of the Witches”’, in: Johannes Dillinger, *The Routledge history of witchcraft*. The Routledge histories (London New York: Routledge, Taylor & Francis Group 2020) <doi:[10.4324/9781003010296](https://doi.org/10.4324/9781003010296)>, 94.

⁶⁸ Thomas Robisheaux, ‘The German Witch Trials’, in: Brian P. Levack ed., *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*. Oxford handbooks (New York: Oxford University Press 2014), 179.

⁶⁹ Thomas Robisheaux, ‘The German Witch Trials’, 180.

⁷⁰ Thomas Robisheaux, ‘The German Witch Trials’, 193.

⁷¹ Johannes Dillinger, ‘The Political Aspects of the German Witch Hunts’, *Magic, Ritual, and Witchcraft* 4 (2009) 62-81 <doi:[10.1353/mrw.0.0121](https://doi.org/10.1353/mrw.0.0121)>.

⁷² Johannes Dillinger, ‘The Political Aspects of the German Witch Hunts’, 62-81.

de bronnen die zijn overgeleverd, is dat een bepaalde leeftijd of achtergrond geen garantie was voor een veroordeling. In sommige gebieden beginnen de beschuldigingen aan de buitenste randen van de samenleving, maar hij wijst ook op meerdere gevallen waarin de beschuldigen of diens familie uit de hogere segmenten van de samenleving voortkwamen. Zo is volgens Dillinger Duitsland ook het enige land waarin er een significant aantal katholieke priesters vermoord worden nadat zij veroordeeld worden voor hekserij.⁷³ Hoewel de overgeleverde bronnen weinig vertellen over de sociale status, is er wel meer informatie te vinden rondom de beschuldigingen en het sociale netwerk wat daar in de meeste gevallen voor verantwoordelijk is. Personen met een slechte reputatie, een crimineel verleden of die op dat moment strijd hadden met familie of burens werden veelvuldig beschuldigd van hekserij. Dillinger stelt dat het aannemelijk is dat deze processen niet alleen gebruikt werden om een gevoel van rechtvaardigheid te krijgen na een mislukte oogst, maar dat de veroordelingen ook een manier waren om met persoonlijke crises en spanning om te gaan.⁷⁴ Het veroorzaken van een mislukte oogst is een thema wat in meerdere beschuldigingen terugkomt, waarmee Dillinger stelt dat Duitse heksen over het algemeen deden aan manipulatie van het weer.⁷⁵

Een ander sociaal aspect wat Duitsland een uitstekende voedingsbodem geeft is het aantal literaire werken wat geproduceerd wordt in de Duitssprekende gebieden. Het is immers op dit grondgebied dat Heinrich Kramer en Jakob Sprenger, pauselijke inquisitoren hun *Malleus maleficarum* op papier zetten.⁷⁶ Het is dan ook zo dat de doctrine rondom heksen en hekserij zijn weg naar Duitsland snel vindt, en dat de doctrines ook relatief soepel worden opgenomen in het rechtssysteem dat op dat moment bestaat.⁷⁷ Vroege demonologen, zoals Fründ, Nider en Molitor waren van Duitse of van Zwitserse afkomst. Hierbij moet wel de nuance worden aangebracht dat de grootste oppositie tegen deze demonische traktaten ook uit deze zelfde gebieden komen. Het is duidelijk dat de invloed van deze werken zijn weg heeft gevonden naar de Duitse beschuldigingen, en Dillinger wijst ook naar een specifieke verandering die dit teweeg brengt in het bredere geloof in magie. Gebeurtenissen die voorheen verklaard zouden worden met volksverhalen zoals vechtende geesten op een berg, maken snel plaats voor het geloof in een heksensabbat, of samenkomst, op diezelfde berg.⁷⁸

6.3 Religieuze hervormingen

Tussen 1515 en 1530 kende Straatsburg een ervaring van heksenjachten. Lokale gereformeerde predikers probeerden sektarische gelovigen daarvoor verantwoordelijk te stellen en vroegen in 1535 het stadsbestuur om de strafmaatregelen tegen deze groepen uit te breiden naar het omliggende platteland. In aanvraag pleitten zij er ook voor om dezelfde straffen toe te passen op mensen die beweerden de toekomst te kunnen voorspellen.⁷⁹ In de jaren 1530 en 1540 kregen deze predikers te maken met een hernieuwde belangstelling voor waarzeggerij en tovenarij in de stad. Historicus Gary Waite schrijft deze interesse deels toe aan de invloed van Schwenckfeldiaanse spiritualisten en de Melchioritische anabaptisten, die veel nadruk legden op visioenen. Straatsburg stond in die tijd bovendien bekend als een belangrijk centrum voor publicaties over hekserij. De kunstenaar Hans Baldung Grien, die er tot 1545 woonde, speelde hierin een grote rol. Met zijn illustraties droeg hij sterk bij aan het visuele beeld van heksen in die periode.⁸⁰

In 1555 werd met de Vrede van Augsburg in het Heilige Roomse Rijk een poging gedaan om een einde te maken aan de religieuze strijd in Duitsland. Deze vrede stelde lutheranen en katholieken formeel gelijk en voerde het principe van seculiere soevereiniteit in, waarbij de vorst bepaalde welke religie in zijn gebied gold.

⁷³ Johannes Dillinger, 'Germany – "The Mother of the Witches"', in: Johannes Dillinger, *The Routledge history of witchcraft*. The Routledge histories (London New York: Routledge, Taylor & Francis Group 2020) <doi:[10.4324/9781003010296](https://doi.org/10.4324/9781003010296)>, 98.

⁷⁴ Johannes Dillinger, 'Germany – "The Mother of the Witches"', 98.

⁷⁵ Idem, 97.

⁷⁶ Reinharde Brauner en Rudolf Brauner, *Fearless Wives and Frightened Shrews: The Construction of the Witch in Early Modern Germany* (Ebook; University of Massachusetts Press 1995) <<https://www.fulcrum-org.ru.idm.oclc.org/epubs/sn00b1311?locale=en>>, 29-35.

⁷⁷ Johannes Dillinger, 'Germany – "The Mother of the Witches"', in: Johannes Dillinger, *The Routledge history of witchcraft*. The Routledge histories (London New York: Routledge, Taylor & Francis Group 2020) <doi:[10.4324/9781003010296](https://doi.org/10.4324/9781003010296)>, 96.

⁷⁸ Johannes Dillinger, 'Germany – "The Mother of the Witches"', 96.

⁷⁹ Gary K. Waite, *Eradicating the Devil's minions: Anabaptists and witches in Reformation Europe*, 13.

⁸⁰ Gary K. Waite, *Eradicating the Devil's minions: Anabaptists and witches in Reformation Europe*, 133.

Toch betekende dit geen einde aan religieuze veroordelingen.⁸¹ In de decennia ervoor en erna waren massale vervolgingen op basis van geloof in Duitsland niet onbekend. Nog voordat er sprake was van grootschalige vervolgingen wegens hekserij of bezwering, werden kettters veroordeeld, mensen die hun geloof op een andere manier beleefden dan de staatsreligie voorschreef. Vooral wederdopers en mennonieten waren hiervan het slachtoffer. Opvallend is dat de regio's waar deze kettervervolgingen het sterkst waren, later ook vaak centra werden van fanatieke heksenjachten.⁸²

De eerste grote heksenvervolging in het gereformeerde deel van Duitsland vond plaats in Wiesensteig in 1562-1563. Aanvankelijk richtte de angst voor geheime, kwaadwillende samenkomsten zich nog op wederdopers, maar al snel verschoof de aandacht naar vermeende heksen. Deze gebeurtenis vormde het startpunt voor een golf van intensieve heksenjachten, die haar hoogtepunt bereikte tussen 1580 en 1630.⁸³

6.4 Rechtspraak

Het keizerlijke wetboek van strafrecht, uitgevaardigd door keizer Karel V in 1532 en doorgaans aangeduid als de *Constitutio Criminalis Carolina*, bood een juridisch kader voor de vervolging en berechting van uiteenlopende misdrijven, waaronder delicten die verband hielden met magie. In de historiografie van de hekserij wordt reeds lange tijd als vaststaand aangenomen dat de *Carolina* een relatief gematigde benadering hanteerde ten aanzien van magische praktijken. Opmerkelijk is dat in de tekst van deze keizerlijke codificatie geen expliciete verwijzing wordt gemaakt naar demonische pacten of het bijwonen van de heksensabbat.⁸⁴ De *Carolina* beschrijft hekserij niet zoals de meeste demonologieën van die tijd dat wel doen, maar spreekt van een gebruik van magie in het algemeen. Het strafboek houdt zich vooral bezig met bewijsmateriaal voor het bestraffen van hekserij. Artikel 44 uit dit strafboek stelt bijvoorbeeld dat “wanneer iemand aanbiedt om tovenarij toe te dienen aan andere mensen, of dreigt om iemand te beheksen en dit overkomt de bedreigde persoon, en voorkomende persoon anderszins omgang heeft gehad met mannen of vrouwen die tovenarij bedrijven, of verdachte dingen, gebaren, woorden en tekens heeft gebruikt die kenmerkend zijn voor tovenarij, en wanneer voornoemde persoon bovendien een slechte reputatie heeft van soortgelijke aard, dan vormt dit een wettelijk voldoende aanwijzing van tovenarij en is dit een toereikende basis voor een onderzoek onder foltering”.⁸⁵ In dit geval wijst “onderzoek onder foltering” op de toestemming om iemand onder marteling te kunnen en mogen verhoren. Verder spreekt dit wetboek vooral over de soorten bewijsmateriaal die worden toegelaten om een dergelijke foltering goed te keuren. Rechters werd geacht om met discretie te handelen in alle gevallen van magie, daar alleen kwade magie, of *maleficia* terecht gesteld mocht worden als een zware overtreding of een levensdelict.⁸⁶

Deze manier van rechtspraak uit de *Carolina* leek helaas niet aan te slaan, in elk geval van Duitse criminele rechtspraak werd marteling gezien als een volledig legale manier voor het verkrijgen van een bekentenis. Omdat het bij veroordelingen van hekserij al lastiger was om solide bewijs te presenteren, legden veel lokale rechters de standaard van de *Carolina* naast zich neer, en was marteling eerder de regel, dan de uitzondering.⁸⁷

⁸¹ Martin Weegmann, ‘Disfiguration: Civilized violence, Reformation and the witches’, *Group Analysis* 57 (2024) 527-545 <doi:[10.1177/05333164241264216](https://doi.org/10.1177/05333164241264216)>, 529-530.

⁸² Gary K. Waite, *Eradicating the Devil's minions: Anabaptists and witches in Reformation Europe, 1525-1600* (Toronto: University of Toronto Press 2007), 113.

⁸³ Gary K. Waite, *Eradicating the Devil's minions: Anabaptists and witches in Reformation Europe*, 21.

⁸⁴ Johannes Dillinger, ‘The Political Aspects of the German Witch Hunts’, *Magic, Ritual, and Witchcraft* 4 (2009) 62-81 <doi:[10.1353/mrw.0.0121](https://doi.org/10.1353/mrw.0.0121)>.

⁸⁵ ‘Constitutio Criminalis Carolina (1532) [Excerpts]’ (University of Oregon) <<https://pages.uoregon.edu/dluebke/Witches442/ConstitutioCriminalis.html#Sorcery%20questions>>.

⁸⁶ Johannes Dillinger, ‘The Political Aspects of the German Witch Hunts’.

⁸⁷ Johannes Dillinger, ‘Germany – “The Mother of the Witches”’, in: Johannes Dillinger, *The Routledge history of witchcraft. The Routledge histories* (London New York: Routledge, Taylor & Francis Group 2020) <doi:[10.4324/9781003010296](https://doi.org/10.4324/9781003010296)>, 100-102.

7. Vergelijkende analyse

7.1 Kenmerken

De verschillen tussen Engeland, Duitsland en de Nederlanden in de vervolging van hekserij zijn niet louter kwantitatief, maar hangen samen met de structuur van het bestuur, de juridische organisatie en de politieke stabiliteit. Engeland, met een gecentraliseerd rechtssysteem en relatief stabiel gezag onder Jacobus VI en I, beperkte de ruimte voor massale vervolgingen. Het relatief lage aantal executies (circa 500) weerspiegelt niet zozeer een afwezigheid van geloof in hekserij, maar eerder de remmende werking van institutionele controle.

Duitsland daarentegen illustreert hoe politieke fragmentatie en decentrale rechtspraak vervolgingen konden intensiveren. De losse samenstelling van het Heilige Roomse Rijk, in combinatie met variabele interpretaties van het keizerlijke wetboek, creëerde omstandigheden waarin lokale machthebbers zonder rem konden handelen. De extreem hoge aantallen processen en executies (30.000–45.000) moeten dan ook begrepen worden als het product van een systeem waarin concurrentie tussen jurisdicties en religieuze autoriteiten vervolging juist aanwakkerde.

In de Lage Landen toont de scheidslijn tussen noord en zuid het belang van politieke en religieuze context. Het noorden beëindigde de vervolgingen al rond 1575, wat wijst op een vroegtijdige institutionele terughoudendheid. Het zuiden kende juist later een intensivering, waarbij hogere aantallen (478–578) het resultaat lijken van zowel latere politieke instabiliteit als een nauwere aansluiting bij de katholieke contrareformatische lijn.

7.2 Angst, bijgeloof en macht

Engeland laat zien dat vervolging niet uitsluitend werd gedreven door vijandigheid tegenover magie. De tolerantie voor “cunning folk” wijst op een onderscheid tussen sociaal geaccepteerde en bedreigende vormen van magie. Deze culturele nuance bood ruimte voor selectieve vervolging, maar vormde ook een spanningsveld waarin demonologen als William Perkins probeerden om deze tolerantie te ondermijnen.

Het Britse concept van de “familiar” onderstreept hoe lokaal geloof invloed had op vervolgingspraktijken en op de verbeelding in de bredere cultuur, inclusief koloniale contexten. In Duitsland en de Lage Landen, waar de nadruk lag op het pact met de duivel en op directe schade, ontbrak zo’n beeldend submotief, wat mogelijk bijdroeg aan een andere aard van bewijsvoering en beschuldiging.

De invloed van individuen als Matthew Hopkins en Heinrich Kramer toont dat persoonlijke ambitie of ideologische gedrevenheid de vervolgingen aanzienlijk kon versnellen, mits de institutionele en culturele omgeving dat toeliet. Het ontbreken van zulke figuren in de Lage Landen suggereert dat daar de vervolgingen sterker afhankelijk waren van bredere sociale spanningen dan van individueel initiatief.

7.3 Religieuze hervormingen

Hoewel de Reformatie en Contrareformatie diepe religieuze scheidslijnen trokken, wijzen de vervolgingspatronen erop dat interconfessionele vijandigheid nauwelijks werd vertaald in hekserijbeschuldigingen. Dat er geen systematische associatie was tussen religieuze identiteit en het risico om als heks te worden veroordeeld, suggereert dat hekserij eerder werd gezien als een universele bedreiging dan als een confessioneel wapen.

Engeland profiteerde van een top-down reformatie die bestaande kerkstructuren intact liet, waardoor de sociale destabilisering beperkt bleef. In Duitsland en de Nederlanden richtten religieuze autoriteiten zich primair op andere dissidente groepen, zoals wederdopers, voordat hekserij in Duitsland later weer prioriteit kreeg. Het noorden van de Lage Landen bleef hierin terughoudend, wat aansluit bij het vroege einde van de vervolgingen daar.

7.4 Rechtspraak

De manier waarop vervolging juridisch werd vormgegeven, beïnvloedde zowel de intensiteit als de uitkomst. Op het continent, waar hekserij vaak als ketterij werd geclassificeerd, domineerde de dood door verbranding. De classificatie van hekserij als een *felony* betekende in Engeland een gelijkstelling aan andere vormen van crimineel gedrag met schade tot gevolg, en werd bestraft met het verhangen van de veroordeelde. Dit

weerspiegelt niet alleen religieuze interpretaties, maar ook een bredere integratie van kerkelijke logica in het strafrecht. Duitsland kende een directe inzet van bisschoppen en prins-abten als vervolgingsorganen, terwijl in Engeland het ontbreken van een vergelijkbare kerkelijke rechtspraak ruimte liet voor individuen om zichzelf tot “witchfinder” te benoemen, maar ook tot een meer episodisch vervolgingspatroon leidde.

De juridische regels rond bewijs en bekentenis waren eveneens bepalend. Het Engelse verbod op marteling beperkte de mogelijkheden om massale bekentenissen af te dwingen, terwijl in Duitsland en de Nederlanden marteling het standaardmiddel bleef om schuld te bewijzen, wat de vervolgingen kon escaleren. De gemeenschappelijke factor dat rechtszaken door seculiere hoven werden gevoerd, wijst erop dat de vervolging van hekserij in essentie een civiele aangelegenheid was, ook waar kerkelijke actoren het initiatief namen.

8. Conclusie

Samenvattend laten de heksenvervolgingen in Engeland, Duitsland en de Nederlanden zien hoe sterk politieke, juridische en culturele contexten het verloop en de intensiteit van deze processen bepaalden. Engeland kende relatief lage aantallen vervolgingen, mede door een gecentraliseerd rechtssysteem, politieke stabiliteit en het onderscheid tussen 'goede' en 'slechte' magie, dat uniek was voor de Britse context. Duitsland daarentegen was het epicentrum van de Europese heksenjachten, waar een versnipperd politiek landschap, lokale jurisdicties en religieuze autoriteiten zorgden voor extreme en grootschalige vervolgingen. De Nederlanden vormden een tussengeval, met vroege beëindiging van vervolgingen in het noorden en hevigere, latere golven in het zuiden, maar zonder de aanwezigheid van figuren die, zoals in Engeland en Duitsland, persoonlijk een golf van processen aanwakkerden.

Religieuze hervormingen blijken niet direct aanleiding te hebben gegeven tot beschuldigingen op basis van geloofsverschillen, maar droegen indirect wel bij aan een klimaat waarin vervolgingen mogelijk waren, vooral door de bestrijding van andere religieuze groeperingen. In de rechtspraak is het gebruik van marteling en de wijze van executie een duidelijk onderscheidend element, waarbij Engeland afwijkt door het verbod op marteling en het gebruik van ophanging in plaats van verbranding. Overal gold dat de rechtszaken door seculiere rechtbanken werden gevoerd, ook al lag de oorsprong van beschuldigingen soms binnen de kerkelijke sfeer. Het geheel laat zien dat heksenvervolgingen niet los kunnen worden gezien van de samenloop van lokale politieke structuren, juridische tradities, religieuze dynamiek en culturele overtuigingen.

Voor de toekomst zou het interessant zijn om na te gaan waar eventueel de grootste landelijke verschillen liggen, en welke structuren dit mogelijk hebben gemaakt. Graag zou ik voor mijn masterthesis nog eens kijken naar de sporen die deze jachten hebben achtergelaten, in de vorm van erfgoed. Met het uitspreken van het Schotse heksenpardon in 2022 lijkt het mij zeer interessant om te kijken naar de beleving van dit stuk erfgoed in Nederland.

9. Bibliografie

9.1 Primaire bronnen

'Constitutio Criminalis Carolina (1532) [Excerpts]' (University of Oregon)

<<https://pages.uoregon.edu/dluebke/Witches442/ConstitutioCriminalis.html#Sorcery%20questions>>.

Hopkins, Matthew, en John Stearne, *The Discovery of Witches and Witchcraft: The Writings of the Witchfinders*. S.F. Davies ed. (Puckrel Publishing 2007).

9.2 Secundaire literatuur

'4. Witch beliefs: the broader spectrum', in: J. A. Sharpe, *Witchcraft in early modern England*. Seminar studies (Second edition; London New York: Routledge Taylor & Francis Group 2020) <doi:[10.4324/9780429300318](https://doi.org/10.4324/9780429300318)>.

Andrikopoulos, Giorgos, 'Witches in Greece and Rome', in: Johannes Dillinger ed., *The Routledge History of Witchcraft*. The Routledge histories (London New York (N.Y.): Routledge 2020).

Brauner, Reinharde, en Rudolf Brauner, *Fearless Wives and Frightened Shrews: The Construction of the Witch in Early Modern Germany* (Ebook; University of Massachusetts Press 1995) <<https://www-fulcrum-org.ru.idm.oclc.org/epubs/sn00b1311?locale=en>>.

Broedel, Hans Peter, *Fifteenth-Century Witch Beliefs* (Oxford University Press 2013) <doi:[10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0003](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0003)>.

De Blécourt, Willem, 'The Making of the Female Witch: Reflections on Witchcraft and Gender in the Early Modern Period', *Gender & History* 12 (2000) 287-309 <doi:[10.1111/1468-0424.00185](https://doi.org/10.1111/1468-0424.00185)>.

De Waardt, Hans, 'Witchcraft and Wealth: The Case of the Netherlands', in: Brian P. Levack ed., *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*. Oxford handbooks (New York: Oxford University Press 2014) 232-248.

Dillinger, Johannes, 'Germany – "The Mother of the Witches"', in: Johannes Dillinger, *The Routledge history of witchcraft*. The Routledge histories (London New York: Routledge, Taylor & Francis Group 2020) <doi:[10.4324/9781003010296](https://doi.org/10.4324/9781003010296)>.

Dillinger, Johannes, 'The Political Aspects of the German Witch Hunts', *Magic, Ritual, and Witchcraft* 4 (2009) 62-81 <doi:[10.1353/mrw.0.0121](https://doi.org/10.1353/mrw.0.0121)>.

Gaskill, Malcolm, 'Witchcraft Trials in England', in: Brian P. Levack ed., *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (1ste druk; Oxford University Press 2013) 283-299 <doi:[10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0017](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0017)>.

Goodare, Julian, 'Witchcraft and Evidence in Early Modern England', *Past & Present* 198 (2008) 33-70.

Goodare, Julian, *The European Witch-Hunt* (1ste druk; London ; New York : Routledge, 2016.: Routledge 2016) <doi:[10.4324/9781315560458](https://doi.org/10.4324/9781315560458)>.

Goodare, Julian, 'Witchcraft in Scotland', in: Brian P. Levack ed., *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (1ste druk; Oxford University Press 2013) 300-317 <doi:[10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0018](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0018)>.

Janowitz, Naomi, 'Demons and Witchcraft in the Early Church 1', in: Johannes Dillinger ed., *The Routledge History of Witchcraft*. The Routledge histories (London New York (N.Y.): Routledge 2020).

Kieckhefer, Richard, 'The First Wave of Trials for Diabolical Witchcraft', in: Brian P. Levack ed., *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (1ste druk; Oxford University Press 2013) <doi:[10.1093/oxfordhb/9780199578160.001.0001](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578160.001.0001)>.

Levack, Brian P., *The Witch-Hunt in Early Modern Europe* (0 druk; Routledge 2013) <doi:[10.4324/9781315838014](https://doi.org/10.4324/9781315838014)>.

- Pelling, Maddy, en Anthony Delaney, 'The Real Witch Hunts: Persecution & Panic'. After Dark: Myths, Misdeeds and the Paranormal <<https://podcasts.apple.com/nl/podcast/the-real-witch-hunts-persecution-panic/id1705694900?i=1000634756769>>.
- Robisheaux, Thomas, 'The German Witch Trials', in: Brian P. Levack ed., *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*. Oxford handbooks (New York: Oxford University Press 2014).
- Roper, Lyndal, 'Evil Imaginings and Fantasies': Child-Witches and the End of the Witch Craze', *Past & Present* 167 (2000) 107-139.
- Sharpe, J. A., *Instruments of darkness: witchcraft in England, 1550 - 1750*. Penguin History (London: Penguin Books 1997).
- Sharpe, J.A., *Witchcraft in early modern England*. Seminar studies (Second edition; London New York: Routledge Taylor & Francis Group 2020) <doi:[10.4324/9780429300318](https://doi.org/10.4324/9780429300318)>.
- Sharpe, James, 'Witch Hunts in Britain', in: Johannes Dillinger ed., *The Routledge History of Witchcraft*. The Routledge histories (London New York (N.Y.): Routledge 2020).
- Tyson, Donald, *The Demonology of King James I: Includes the Original Text of Daemonologie and News from Scotland* (1st ed; New York: Llewellyn Publications 2011).
- Vanysacker, Dries, 'Witch Hunts in the Low Countries (1450-1685)', in: Johannes Dillinger ed., *The Routledge history of witchcraft*. The Routledge histories (London New York: Routledge, Taylor & Francis Group 2020) <doi:[10.4324/9781003010296](https://doi.org/10.4324/9781003010296)>.
- Waite, Gary K., *Eradicating the Devil's minions: Anabaptists and witches in Reformation Europe, 1525-1600* (Toronto: University of Toronto Press 2007).
- Weegmann, Martin, 'Disfiguration: Civilized violence, Reformation and the witches', *Group Analysis* 57 (2024) 527-545 <doi:[10.1177/05333164241264216](https://doi.org/10.1177/05333164241264216)>.